

Kisebb írások

A FEKETE FÖLDRÉSZ EZER NYELVE

A földkerekségen jelenlegi tudásunk szerint körülbelül négy-hatezer nyelvet beszélnek. E sok nyelvnek körülbelül a harmada a fekete kontinensen (ős)honos. Ebbe a gyorsan önállósult, németalföldi eredetű afrikaans (a dél-afrikai búrok beszélte nyelv) kivételével nem számítjuk bele az ott különböző mértékben elterjedt európai nyelveket, sőt azok pidzsin jellegű helyi változatait sem.

Ha csupán az afrikai nyelvek halmazát vesszük górcső alá, akkor is több – általában meghatározott történelmi folyamatokra és körülményekre visszavezethető, bizonyos esetekben mégis önkényesnek látszó – metszésvonalat kell fölfedeznünk.

Az északi sáv

A talán legfontosabb, földrajzilag is jól szembeötlő elhatároló térség a Szahara kő- és homoktengerének – napjainkban is egyre szélesedő – sávja. Nagyjában tőle északra a *sémi-hámi* nyelvcsalád legnépesebb képviselője, az *arab* uralkodik; az rátelepedett azoknak a középkori iszlám előzőnlés előtt ott legelterjedtebb *berber*, *tuareg* és más *líbiai*, *föníciai* és *núbiai* nyelveket beszélő népeknek a maradványaira, amelyek az évszázadok során lélekszámukban tetemesen megcsappanva visszaszorultak a Szahara emberi létfenntartásra még alkalmas félsivatagos peremvidékére. A líbiaiak, föníciaiak és núbiaiak némiképpen kilógnak e sorból, mert az előbbieket szinte teljesen beolvadtak, míg az utóbbiak leszármazottaira néhány kisebb, a mai Szudán Köztársaság területén továbbélő néptörödekben vélünk rátalálni.

Afrika északi felének két másik nagyobb történelmi és területi egysége *Egyiptom* és *Etiópia*. Velük sem foglalkozhatunk részletesebben, de ez utóbbinak – korszakokat felölelő történelmi és földrajzi elszigeteltsége ellenére – olyan fontos kapcsolatai voltak a szomszédos népekkel, hogy ez elkerülhetetlenné teszi az alkalomszerű utalásokat. Jelen vizsgálódásunk tehát az Etiópia, a Szahara és a *Maghreb* országoktól határolt hatalmas térségre, a szárazföldnek arra a részére szorítkozik, amelyet főképp politikai, de gyakran nyelvi, néprajzi, műveltségi és embertani szempontból is *Fekete Afrika*-nak szokás nevezni.

Az afrikai népek, műveltségek és nyelvek felosztását a gyarmati kor „politikai rendezésétől” kezdve más szempontból is végigkíséri az önkényesség. Próbáljunk meg most a nagyobb egységek felől megközelítve finomítani leírásunkat.

A szudáni övezet

Az Etiópiától az Atlanti-óceán és a Guineai-öböl partvidékéig húzódó, a Szahara és a trópusi esőerdők közötti sávot *Szudánnak* nevezzük. (Az azonos nevű állam e területnek csak a *keleti* szögletét foglalja el.) Az ott élő népek nyelvei és kultúrái kiváltképp nehezen rendszerezhetők: a látszólagos zűrzavar mögött elsősorban az adatok hiányos voltából fakadó elégtelen föltártság rejlik. Az is kétségtelen, hogy abban az övezetben mentek végbe a legrégebbi és a legmélyebbre ható kulturális érintkezések, s azok menetével és végső következményeivel mind a mai napig nem vagyunk teljesen tisztában.

Kelet-nyugati irányban haladva Szudán Köztársaság déli tartományaiban először a *nílusi népek* kisebb-nagyobb tömbjeibe ütközünk. Sokan *nilo-hamitáknak* nevezik őket, amíg mások nyelvi, műveltségbeli és embertani alapon kétségbe vonják valamiféle elkülöníthető hamita egység létezését.

Az kétségtelen, hogy a Nílus völgyéből déli, délkeleti irányban terjeszkedő népek nyelvei *egységes családot* alkotnak, és szerkezetükben nem kevés a *sémi* nyelvekéivel rokonítható vonás (névszó- és igeragozás, nyelvtani sajátosságaik – szikár, magas termet, a negroidokénál kevésbé lapított orr, kevésbé széles ajkak stb. Anyagi és szellemi műveltségük rokon elemei révén is kiemelhetők közvetlen *bantu* nyelvű vagy *szudáni* környezetükből. A legkisebb keveredésen keresztülment – és csupán a legismertebb – néhány képviselőjük észak-déli irányban: a *silluk*, a *nuer*, a *dinka* (szudán), a *kipszigi*, a *luo*, a *nandi* (Kenya), a *maszai*, a *varus* vagy *arusa* (Kenya és Tanzánia), a *hima*, a *tuszi* (a Nagy-tavak vidéke). Legtöbbjük életében a pásztorkodás a legfontosabb, de ősidóktól ismerik a földművelésnek bizonyos elemeit is. A tisztán nomád törzsek hiányos műveltsége valószínűleg másodlagos: visszafejlődésnek (degradációnak) a következménye.

A tőlük nyugatabbra, a *Csád-tó* medencéjéig elhúzódó szavannás terület népeit nyelvi és műveltségi szempontból mindmáig alig tárták fel. A legizgalmasabb talán a szudáni *Darfur* és *Kordofan* tartomány hegyeiben megtelepedett, részben töredékes apró népeknek a rejtélye – közöttük többnyire semmiféle kapcsolat sem mutatható ki. Hozzájuk hasonlóan rokonalannak mondhatjuk a szavanna és az erdővidék határán élő *azande* és *mangbettu* csoportokat is; őket jobb híján a laza fogalomnak tekinthető *közép-szudáni* népek körébe sorolhatjuk.

A Csád-tó környéki *kanuri-kanembu* nép- és nyelvcsoport tagjairól feltehető, hogy az e vidéken a korai középkorban virágkorukat élő államalakulatok – *Bornu* és *Kanem* – alapítóinak leszármazottai. Közöttük és a sivatag peremvidékén máig nomadizáló, kis lélekszámú szaharai maradvány népek között vélhetőek bizonyos genetikai kapcsolatok. Műveltségükben és nyelvükben olyan vonásokat fedezhetünk föl, amelyek *nagyon régi* egyiptomi kapcsolatokra is utalhatnak.

Szomszédságukban kezdődik – kevert lakosságú vidékeket is felölelve – a Fekete-Afrika második legtöbb ember beszélte nyelvét, a *hauszát* is magában foglaló *csádi* nyelvcsoporthoz (nyelvcsaládnak) a területe. Már maga az elnevezés is seregnyi megválaszolatlan kérdést vet föl – gondoljunk csak a hamitákról főntebb elmondottakra! Talán helyesebb volna egyszerűen a *hausza* nyelvcsoport elnevezést alkalmazni. Lényegileg *Nigéria* északi vidékeitől a Csád-tó déli partjáig szétszórva és más etnikumokkal elkeveredve él e körülbelül egy tucatnyi népecske, s fölöttük – mint kotlóstyúk a csibéi fölött – terpeszkedik a 15–20 millió ember beszélte *hausza*. *Anyanyelvként* 10–12 milliónyian használják, a többiek körében a *közvetítőnyelv* szerepét tölti be. Ez utóbbi jelenség a *hausza* kultúrák és késő középkori eredetű államalakulataik gazdag kereskedelmi hagyományairól tanúskodik. (Mai adatok szerint 30–40 millióan beszélnek.)

Elefántcsontparttól Niger Köztársaság északi területéig – részben más nyelvekkel elkeveredve – találjuk a *mande* (másképpen: mandingo) nyelvek önálló családját. Közülük a *bambara*, a *dzsallonke*, a *kaszonke*, a *malinke*, a *szoninke* stb. a mai *Mali* és a *Guineai Köztársaság* legnagyobb lélekszámú népeinek nyelve. Noha gazdag műveltségi hagyományaik vannak, az 1960-as és 1970-es évekig nem kísérelték meg megteremteni írásbeliségüket – általánosan elfogadott helyesírási normáik máig sincsenek. Valószínűleg e nyelvek hordozói köréből került ki az a népesség, amely a 15. században fénykorát élő *Mali állam* alapját megvetette.

Az Atlanti-óceánnak *Libériától Dél-Nigériáig* terjedő part menti sávjában a *kva* vagy – ismertebb nevükön – a *guineai* nyelvek a legelterjedtebbek. Beszélőik a legkülönbözőbb gazdálkodási típusokat és műveltségi rendszereket hozták létre: a monokultúrás halászoktól a egyes gazdálkodást folytató népeken és a pásztornépeken keresztül a főképp kereskedelemmel foglalkozókig sokféle képlet jellemző rájuk. Nyelveik – az *akan*, az *eve*, az *ibo*, a *yoruba*, a *nupe* stb. – *amorfi* típusúak. Nagyobb részüknek néhány évtizedes múltú írásbeliségük van. A leginkább szobrászati emlékei révén világszerte ismert *benini*, *ifei* és más néhány nép a *kva* nyelveken beszélők műveltségének messzire nyúló gyökereiről és magas fokú fejlettségéről tanúskodik.

A szudáni övezet nyelveinek e válogatása korántsem teljes, és a ki-maradtak között is akadnak olyan apró – de maradvány jellegüknél fogva fontos – csoportok, mint a *togói* maradvány nyelvek vagy a milli-

ős lélekszámú, de senkivel sem rokonítható *szongai* népnek szintén fejlett kultúrát hordozó nyelve. (A szongai nyelvet többen a nilusi-szaharai nyelvcsaládba sorolják.)

A bantu család

Nem csupán Afrika, hanem az egész földkerekség legnépesebb családját alkotják a *bantu* nyelvek – még akkor is, ha külön kezeljük a velük kétségkívül rokon *félbantukat*. (Olyasféle ez a megközelítés, mint amikor együtt és külön is beszélhetünk finnugor és uráli nyelvekről.) Pontosán a bantu nyelvek számát sem tudjuk meghatározni (ez 600 és 700 között lehet). Mint az esetek legnagyobb részében, az ő származásuk és őshazájuk kérdése is ködbe vész. Erről jó néhány elmélet született már.

A századelő jeles bantuistája, H. Johnston a Nagy-tavak vidékére teszi a bantu őshazát, s onnan szerinte valamikor az időszámításunk kezdete táján vándoroltak el a mai bantu nyelvű népek elődei. Az egyik főirány dél felé mutatott, s a nagy *kelet-afrikai tektonikus árok* vonalát követte a Zambezi folyóig. Onnan szerteágazva haladt tovább a délkelet-afrikai partok mentén, s Zimbabwe-n keresztül, illetőleg a szárazföldet Angola magasságában átszelve észak felé fordult. A másik főirány *egyenesen keletnek* tartott, az Indiai-óceán partját elérve megtört dél felé, s a mai Mozambik területén csatlakozott az említett első hullámhoz. A harmadik főirány *eleve több ágúnak indult*, s a Kongó-medence őserdőit megkerülve a Kamerun-hegység térségében egyesült újra. A negyedik *röviden északnak* tört, ott a szudáni népeken megbicsaklott, majd Nigéria déli részén félbantu népek ágaztak szerte belőle.

Az 1980-as évek kutatásait összegezõ M. Guthrie ellenben éppen a Johnstontól fehér foltnak tekintett *Kongó-medencében keresi a bantu nyelvek és népek bölcsõjét*. Kiindulási pontja a nyelvstatisztika: a megvizsgált bantu nyelvek alapszókészletében a *kikongo* és a *szuahéli* nyelv között húzható tengely mentén, annak is a közepe táján a legmagasabb (43–54 százaléknyi) az azonos tövek aránya. E vonaltól észak vagy dél felé haladva az egyezés mértéke egyre csökken, s a bantu nyelvtani szerkezet is mindinkább fellazul.

D. Oldero gge a Kamerun-hegység környékéről indítja a bantuk mozgását. Az ő nézetei az útvonalak tekintetében közelebb állnak Johnstonéihoz, bár az utóbbi évtizedek tudományos eredményeinek birtokában azokon sokat finomított és javított.

Van olyan elképzelés is, amely a titokzatos – mert kevésbé feltárt – *Darfur–Kordofan–Nílus háromszögben* keresi a rejtély nyitját.

Az összes elmélet képviselői megegyeznek abban, hogy a bantu nyelvű népek nem lakatlan területeket hódítottak meg, hanem trópusi afrikai őshazájukból majdnem teljesen kiszorították az *előtük már régen ott élő alacsony termetű, sárgás bőrszínű és néhány meglepő embertani*

vonást (mongolredő, zsírfarúság stb.) *mutató őslakókat*. Ezeknek ma lélekszámban erősen megcsappant és műveltségükben is lepusztuló két nagyobb foltját rajzolhatjuk be Afrika etnikai térképére: a kongó-mendencei esőerdőkben élő *pigmeusokét* és a Kalahári- és a Namib-sivatagok szélein tengődő *koisan* népeket (a busmanokét és a hottentottakét). Lakóterületük hajdani nagy kiterjedéséről azok a néhány száz vagy néhány ezer lelket számláló töredék népek tanúskodnak, amelyek ideig-óráig még föllelhetők *Szómália* déli határvidékétől *Zambiáig*. Nyelvük is régies jellegű, életmódjuk pedig gyűjtögetésen és vadászaton alapul. Az említett szuprarégióban megtalálható sziklarajzaik is a fenti elgondolást támasztják alá.

Már az eddig elmondottak is jól érzékeltetik, hogy az afrikai nyelvekről, népekről és műveltségekről szólva *ma még nem beszélhetünk egységes és tárgyilagos rendszerezésről*. Voltak idők, amikor a világ más tájaihoz hasonlóan ott is „szupernyelvesaládok” körülhatárolására törekedtek; így született a minden fekete-afrikai nyelvet felölelő *niger-kongó* (másutt: *kongó-kordofán*) tömörülés fogalma. Áthidaló megoldásként máig is él a csak néhány kivételt elismerő *szudán–guineai–bantu–nilusi–sémi–hámi–kusita* felosztás. És rajtuk kívül akadnak olyan – máig folytatódó – kísérletek, amelyek kisebb, egymással rokon csoportokat kívánnak önálló nyelvcsaládként kezelni. Még nem tudhatjuk, kinek lesz végül igaza, de az sem lehetetlen, hogy valami gyökeresen új felosztás győzedelmeskedik majd.

(*Élet és Tudomány*, 1986, XLI. évf., 4. sz., január 24, 8–11. old.)

Három évezred

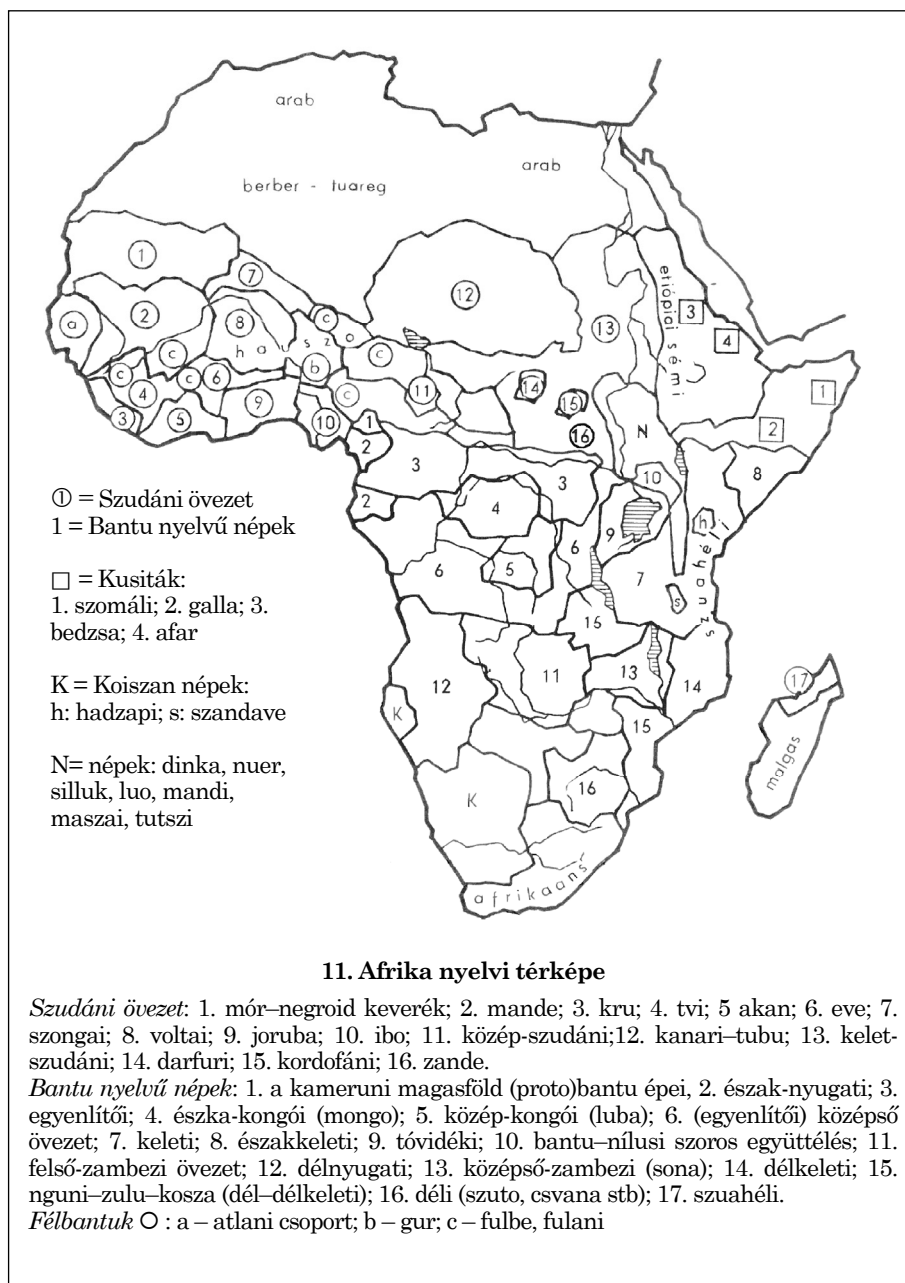
1. Az egyiptomi hatás országai

1. Napata királyság (i. e. 9–6. század); 2. Meroe királyság (i. e. 6. század – i. sz. 4. század); 3. Akszum államalakulat (1–8. század); 4. Kanem államalakulat – szaharai hatás (9–14. század); 5. Bornu államalakulat – Kanem utóda (14–19. század).

2. A szudáni övezet fontosabb félféudális államalakulatai és műveltségi övezetei

11. Ghana – mande népcsoport (3–14. század); 12. Mali (Szungyata országa) – mande népcsoport (14–19. század); 13. Szao kultúra – szaharai eredet, kapcsolódás Kanemhez és Bornuhoz, fejlett fémművesség és keramika (10–15. század); 14. Nok kultúra – a joruba államok előfutá-

ra, bronz- és vasművesség, keramika (i. e. 3. század – i. sz. 4. század); 16 Ife – joruba városállam, fontos műveltségi és rituális központ (11–16. század); 17. Benin – joruba városállam, fejlett anyagi kultúra (szobrászat), rabszolga-kereskedelem (14–18. század).

3. Bantu államalakulatok

A. Zimbabwei Kultúrkör: 21. Zimbabwe (6–18. század) – Délkelet-Afrika legősibb eredeti bantu kultúrája (bányászat, fémművesség, földművelés, pásztorkodás); 22. Monomotapa (11–17. század) – a karangasona nép állama zimbabwei talajon, a 17. században rozwi hódítás; 23. Mapunbugwe (14–17. század) – pásztorkodás, földművelés, fémművesség; 24. Inyanga (16–18. század) – a nyika nép állama, szorosan kapcsolódik Mapunbugwéhoz; 25. Dhlo-dhlo (kb. 17–18. század) – rozwi államalakulat, Monomotapa utóda:

B. A szuahéli városállamok legfontosabb központjai: 31. Amu-Pate, Siu – 7–13. század; 32. Mvita (Mombasa) – 14–18. század; 33. Unguja (Zanzibár) – 15–19. század

C. Angolai államalakulatok: 41. Bi(h)é – államalakulat a közép-angolai platón (18–19. század); 42. Luanda állam – Muata Jamvo országa (15–19. század); 51. Csaka (1787–1828) zulu vezér – hódító hadjáratokat vezetett (állama laza törzsszövetség volt); 61. Kongói királyság (14–18. század) – a bakongo nép fejlett hivatalnoki kultúrájú államalakulata; 71. Tóvidéki bantu államalakulatok (17–19. század) – Ankole, Kitara, Buganda, Bunyoro stb.

4. A gyarmati korszak

A 7. és 8. század fordulója: az arabok megjelennek Fekete-Afrikában, és Kelet-Afrika partjairól előretörnek a szudáni övezetbe:

1364: a franciák partra szállnak a mai Szenegál és Guinea partvidékén;

1454: a portugálok megjelennek Nyugat-Afrika partjainál;

1487: B. Diaz megkerüli a Jóreménység fokát;

1502–1520: a portugálok megszállják a kelet-afrikai szuahéli városállamokat;

1562: a rabszolga-kereskedelem kezdete (brit szállítmány Guineából Amerikába);

1612: francia és holland telepések Nyugat-Afrikában;

1652: németalföldi telepések költöznek Dél-Afrikába;

1676: a poroszok megszállják Guinea partjait;

1807: Anglia megtiltja a rabszolga-kereskedelmet, Sierra-Leonét koronagyarmatának nyilvánítja (ez a modern gyarmatosítás kezdete);

1814: Anglia és Franciaország megosztja Nyugat-Afrikán;

1836: a „Nagy Trekk” (búr menetelés Fokföldről a földrész belsejébe);

1840–1871: Livingstone útjai;

1847: amerikai kezdeményezésre megalapítják Libériát;

1854: az erőteljes francia behatolás kezdete Nyugat-Afrikában;

1864: a németek megszállják Délnyugat-Afrikát;

1877: a britek elfoglalják Transvaalt;

1879: az olasz gyarmati érdeklődés kezdete;

1885: „Kongó-konferencia” Berlinben;

1886: a britek és a németek megosztják Kelet-Afrikán;

1889: Olaszország „védnökség alá veszi” Etiópiát;
1880–1914: az európai hatalmak kialakítják gyarmataik véglegesnek szánt határait;
1898: a fashodai incidens (brit–francia érdek-összeütközés Szudánban);
1909: megalakul „Kongó szabad állam”;
1910: megalakul a Dél-afrikai Unió;
1919: a versailles-i béke megkötése – a németek elveszítik valamennyi afrikai gyarmatukat;
1920: Tanganyika brit mandátumos területté válik;
1932–1936: Olaszország észak-afrikai és etiópai terjeszkedése;
1957: függetlenné válik Ghána – megkezdődik a gyarmatbirodalom felbomlása;
1960–1964: a gyarmati rendszer összeomlása – a fekete-afrikai országok zöme elnyeri a politikai függetlenséget.

5. Nagyobb fölkelések és háborúk a gyarmatosítás ellen

A: Mahdi-féle felkelés Szudánban (1881–1898);
B: Herero–hottentotta felkelés Dél-Afrikában (1904–1907);
C: Maji–maji lázadás a német gyarmatosítók ellen Tanganyikában (1905–1907);
D: „Kaffer” háborúk – a zulu, a kosza, a nguni stb. bantu népek harcai (1779–1781, 1789–1793, 1799–1803, 1811–1812, 1834–1835, 1850–1853, 1858, 1877–1879);
E: búr háború – a dél-afrikai afrikánerek harca a brit gyarmatosítók ellen (1895–1902);
F: Mau–mau mozgalom és felkelés (1952–1956).

6. A legismertebb magyar kutatók és felfedezők

BM: Benyovszki Móric (1741–1786): élete végén többször megfordult Madagaszkáron, s ott megkísérelt saját államot alapítani;
ML: Magyar László (1818–1864): élete utolsó évtizedeit a mai Angolában töltötte (földrajz, néprajz, nyelvészet);
TE: Torday Emil (1875–1931): évszázadunk első évtizedének végén brit megbízásból a Kongó-medencében kutatott (néprajz, folklór);
TS: Teleki Sámuel (1845–1916): Kelet-Afrikában utazott 1886–1888-ban (földrajz, néprajz);
BP: Bornemissza Pál (1853–1909): a Kilimandzsáró környékén kutatott 1904 és 1907 között (néprajz);
FR: dr. Fuszek Rudolf (1882–1941): századunk húszas és harmincas éveiben Libériában gyógyított (néprajz).